

ПОКАЗАННЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОКАЗУ У СУДОВИХ СПРАВАХ НА ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ ВІД ДОБИ КИЇВСЬКОЇ РУСИ ДО СОБОРНОГО УЛОЖЕННЯ 1649 РОКУ

INDICATIONS AS A SOURCE OF EVIDENCE IN COURT CASES ON THE TERRITORY OF MODERN UKRAINE ON THE DAY OF KIEVAN RUS TO THE CATHEDRAL CODE OF 1649

Васильков Д.С.,

*ад'юнкт кафедри кримінального процесу
Національної академії внутрішніх справ*

Статтю присвячено висвітленню сутності та змісту поняття показання у кримінальному процесі на території сучасної України, починаючи з часів Київської Русі до Соборного уложення 1649 року включно. Проаналізовано генезис поняття «показання» у вказаний період та законодавство, яке регламентувало отримання показань. Автор акцентує увагу на процесуальному еволюціонуванні поняття «показання» і доказовому значенні показань.

Ключові слова: показання, генезис показань, доказ, джерело доказів, допит, допит свідка, кримінальний процес.

Статья посвящена освещению сущности и содержания понятия показания в уголовном процессе на территории современной Украины, начиная с Киевской Руси до Соборного уложения 1649 года включительно. Проанализировано генезис понятия «показания» в указанный период и законодательство, регламентирующее получение показаний. Автор акцентирует внимание на процессуальной эволюции понятия «показание» и доказательном значении показаний.

Ключевые слова: показание, генезис показаний, доказательство, источник доказательств, допрос, допрос свидетеля, уголовный процесс.

The article is devoted to the coverage of the nature and content of the concept of testimony in criminal proceedings in the territory of modern Ukraine starting from Kievan Rus to the Cathedral code of 1649, inclusive. It is analyzed the genesis of the concept of "indications" in the specified period and the legislation that regulated external receiving indications. The author focuses on the procedural evolving notions of "indications" and evidence meaning indications.

Key words: indications, genesis of the testimony, evidence, source of evidence, interrogation, questioning the witness, criminal process.

Постановка проблеми. Важко переоцінити важливість дослідження законодавчих пам'яток у науці кримінального процесу як загалом, так і для обраної нами теми. Правильне розуміння, застосування і розвиток законодавства можливі лише у разі ретельного вивчення історії розвитку його інститутів. У законодавстві та поняттях, що у ньому втілені, простежується тісний зв'язок сьогодення із минулим, відображено розвиток попередніх пам'яток, для яких чинне законодавство є поясненням, доповненням, обмеженням чи відміною. Показання – це найпоширеніше джерело доказів у кримінальному провадженні, одне з найскладніших щодо отримання достовірної інформації з огляду на людський фактор. Тому потребує значних теоретичних опрацювань, аналізу розвитку поняття та правової регламентації їх отримання з метою виокремлення прогресивних ідей минулого, дослідження впливу законодавчих реформ на суспільство. Швидкоплинні кримінальні процесуальні реформи, які відбуваються сьогодні в Україні, як ніколи актуалізують обрану тему, оскільки законодавчі нововведення не завжди є досконало обґрунтованими і доцільними, а окремі їх положення заслуговують на об'єктивну критику.

Стан опрацювання. Аналіз наукових досліджень і публікацій свідчить про те, що проблемі генезису показань як джерела доказів не приділено належної уваги. Вказана тема висвітлювалась нау-

ковцями переважно в контексті розвитку інституту доказів і доказування або у межах показань конкретного суб'єкта кримінального процесу. Ґрунтовні дослідження переважно в історичному аспекті здійснювали науковці XIX – XX століть: І. Еверс, В. Демченко, В. Сергеевич, М. Владимирський-Буданов, С. Пахман, А. Шлецер. Окремі аспекти цього питання аналізували С. Стахівський, О. Победкін, М. Шумило, М. Строгович, О. Загурський, В. Фастовець, М. Погорецький, Б. Стецюк, В. Томсінов.

Метою статті є аналіз законодавства, яке регламентувало отримання показань та еволюціонування поняття показання як джерела доказу від перших правових пам'яток, що діяли на теренах сучасної України, до Соборного уложення 1649 року.

Виклад основного матеріалу. Інститут доказів і доказування тісно пов'язаний із судочинством, яке, у свою чергу, зумовлено рівнем розвитку суспільства. Показання – це найперше джерело доказів, що є цілком природним, оскільки мовлення є одним із найперших засобів комунікації між людьми. Судовий процес за часів Київської Русі здійснювався органами влади (князем). Для підтримання «штучного судочинства» був необхідний авторитет влади, оскільки тогочасне суспільство не відразу сприйняло вузькоспеціалізований суб'єкт – суд як першочерговий і єдиний законний засіб для поновлення порушених прав. Ще багато століть помста у свідомості

людей та суспільному укладі буде загальноприйнятним інструментом захисту інтересів потерпілої сторони.

Великий вплив на законодавство Київської Русі здійснювали міжнародні договори, завдяки цьому його розвиток відбувався за загальними ознаками романо-германської правової сім'ї на базисі римського права. Першою правовою пам'яткою із зазначенням показання як доказу є договір Олега з греками (911 р.), за яким доказами можуть бути «явлені показання» та «клятва» (присяга) [1, с. 151]. Наголошуємо, що тогочасне поняття «доказ» включало лише два вищевказані елементи, зміст яких буде розкрито далі. Під показаннями у договорі Олега І. Еверс розуміє усе, що вказує на будь-яку подію, виявляє її (у цьому значенні термін «показання» вживався серед усіх слов'янських діалектів), тобто всі зовнішні ознаки злочину – рани, плями, сліди володіння чужою річчю, очевидні свідки. Все, що може бути виявлено за допомогою цих ознак, приймалось як те, що справді відбулось. Подальше розширене значення доказу утворилось уже з першого, маючи такий зміст: усе те, що робить явним подію, яка відбулась, отже, доводить існування події, а звідси й утворився технічний термін – доказ. Із розвитком права це поняття стало означати дещо відмінне від початкового значення: показання, явлення діла. Як бачимо те, що в давні часи могло бути доказом, у теперішньому розумінні не має доказової сили (наприклад, присяга, після якої подія, з приводу якої був поданий позов, вважалась такою, що справді відбулась, і слідувало відповідне покарання) [1, с. 151–152, 158]. В. Демченко, підтримуючи думку І. Еверса, вказує на подвійне значення показань у договорі Олега з грекам, зазначаючи, що за початковим значенням слова «показання» слід розуміти все те, що матеріально вказує на будь-що, а в другому випадку не можна обмежувати зміст терміна одними «показами» або «указаннями», доступними для безпосереднього спостереження суду, а слід поширювати і на ті «указання», які хоч і не надавалися суду безпосередньо, але підлягали спостереженню сторонніх осіб, про що свідчать суду (наприклад, про затримання у них на очах чи за їхньою допомогою крадія на місці злочину) [2, с. 2–3]. Якщо розглядати з позиції сьогодення, то за часів Київської Русі показання переважно існували як симбіоз вербальної передачі доказової інформації з необхідністю її матеріального підтвердження. «У нашому праві і в багатьох інших достатньо було, коли скривджена особа носила на собі сліди побиття або рани, в такому випадку їй вірили на слово» [1, с. 154].

За часів дії Руської правди поняття «показання» набуває дещо вужчого значення і може самостійно мати доказове значення, однак розуміється законодавцем переважно як показання свідків. Водночас поняття «доказ» стає ширшим і під час «тяжби» охоплює, крім показання свідків, особисте зізнання, присягу сторін, речові докази, божі суди (ордалії), поєдинок. Незважаючи на недосконалість доказів з огляду на сьогодення, процес їх розширення є свід-

ченням переходу суспільства від стану самоуправства до стану поновлення судом порушених прав людей.

Загальною рисою для показань за Руською правдою є приватний випадок застосування показань як доказу – відсутність універсальності як джерела доказів. Доказове значення показання набувають лише у випадках, прямо зазначених законом. У цей період простежується формалізм в оцінці доказів судом. «Якщо хтось буде побитий до крові або до синіх плям, то такій людині не потрібно шукати очевидців. Якщо на ньому не буде ніяких слідів, то він зобов'язаний представити свідків; а якщо не зможе цього зробити, то кінець тому ділу» [1, с. 310]. Характерний також кількісний підхід законодавця в оцінці доказів, акцентується увага не на змісті доказу, а на формальній відповідності закону. Якщо чоловік штовхне іншого на себе чи від себе, то скривджений зобов'язаний надати двох свідків, однак якщо це буде варяг чи колб яг, то він дає тільки присягу (роту). У цьому випадку, на думку І. Еверса, мається на увазі іноземець [1, с. 311–312, 323]. Ми цілком погоджуємось із думкою дослідника, що чужинець міг бути ображений, оскільки не мав на чужині ні дому, ні сім'ї і не міг представити свідків. Показання свідків є нерівнозначними, ключове значення відіграє соціальний стан особи, що надає показання. Раби не могли бути допущені у свідки, винятком були боярські тіуни. Позивач міг скористатися свідченнями раба і вимагати, щоб відповідач представ перед судом (вимагати від відповідача, щоб останній виправдався залізом) уже від свого імені, посилаючись на свідчення раба. Так само позивач міг викликати відповідача за свідченням вільних людей для випробування залізом, якщо його позов до суду ґрунтувався лише на особистій підозрі або на інших сумнівних підставах (наприклад, бачили обвинуваченого вночі) [1, с. 392, 409–410]. Як бачимо, інститут показань із чужих слів як джерело судових доказів у теперішньому розумінні ст. 97 КПК України бере свої корені від Руської правди. Проте забезпечення правдивості свідчень було значно більшим, ніж у чинному законодавстві, оскільки на сьогодні особа не несе відповідальності за змістову складову пояснень особи, на основі яких вона надає показання, що дає підстави для маніпулювання. У Київській Русі якщо особу, що пройшла випробування, було визнано невинною, то позивач мав сплатити гроші; якщо із свідчень раба, то окремо відповідачу – гривню за страждання, а також у будь-якому разі у казну 40 кун, окремо мечнику 5 кун, княжому отроку півгривні [1, с. 410]. На нерівність доказового значення показання свідків звертає увагу О. Загурський: «свідками могли бути тільки вільні люди. Але в деяких випадках допускалися закупи, іноді навіть представники невольного стану. Вага цих доказів була меншою і мала виключно допоміжне значення. Кількість свідків коливалась від 1 до 12. Чужинців або взагалі звільняли від необхідності надання свідків, або зменшували вимоги щодо їх кількості до двох» [3, с. 18]. У цьому випадку

мається на увазі свідчення двох послухів, людей доброї слави [4, с. 75] як поручителів, за допомогою яких особа може відвернути від себе звинувачення. Аналогічної думки стосовно послухів притримуються і Б. Стецюк [5, с. 406]. Як зазначає В. Демченко, для позначення свідків у Руській правді вживаються різні поняття: видоки, послухи, люди, іноді вільні мужі, а за деякими списками навіть свідки. На перший погляд це синоніми, однак кожна назва вживається у статтях за спрямуванням сфери регулювання. Як правило, назва видоки вживається у справах про особисті образи, послухи – для позначення свідків у справах щодо договорів, люди – для позначення свідків в обставинах, які зазвичай можуть бути відомі широкому колу [2, с. 8–9]. У вказаних випадках показання є спільним як для кримінальних, так і для цивільних справ, оскільки до XVII століття не існувало розподілу на цивільний і кримінальний процес. Показання свідків за часів Руської правди поділяються на дві категорії: показання свідків щодо факту, події, яка мала місце; свідки доброї слави як з боку позивача, так і з боку відповідача (послухи), які свідчили під присягою, що показання сторони заслуговують на довіру (аналогічний інститут діяв на території тогочасної Німеччини) [6, с. 594].

З появою окремого органу – суду доцільно говорити про розмежування сучасного «кримінального переслідування» на досудову та судову стадію. Як зазначає М. Погорецький: «розшук злочинців як одна з перших історичних форм боротьби зі злочинністю має на Русі глибокі корені. Як правило, розшуком особи, що вчинила злочин, та доведенням її вини займався постраждалий» [4, с. 73]. Цей тезис підтверджує і Б. Стецюк [5, с. 406–407]. Як і у чинному КПК України важливе значення під час досудового розслідування мало пояснення як інструмент, за допомогою якого можна було відокремити осіб, що не були причетними до вчинення злочину, від моменту «закличу» до «зводу» під час пошуку викраденої речі проводилось опитування людей для пошуку особи («конечного» татя), яка незаконно привласнила річ [4, с. 74]. «Звід» був різновидом сучасної очної ставки (наприклад, від особи, у якої виявив викрадену річ, її власник вимагав, щоб вона назвала особу, у якої придбала цю річ, після цього направлялись до названої особи і далі, поки не встановлювали крадія) [6, с. 597].

На нашу думку, доцільно розглянути присягу, бо це є логічним продовженням показання. Також вважаємо за доцільне розглянути ордалії, оскільки вони є елементом реалізації показань (наприклад, у разі «поклепного позову», коли позивач не міг надати свідків [6, с. 593], однак він же сам надав показання, або у позивача був свідок не вільна людина, а холоп).

Під присягою у Руській правді розумілось підкріплення істинності будь-якого показання закликанням ім'я Божого. В основі цього доказу лежить віра, що Бог безпосередньо брав участь у людських справах і не зміг би допустити того, щоб хтось хибно послався на Нього і хибно закликав Його собі у свідки. Розрізняють присягу додаткову й очесну. Додаткова при-

сяга застосовувалася на підтримку доводів позивача у малозначущих злочинах, очесна – для відвернення обвинувачення [6, с. 589].

Може здатися, що тогочасний судовий процес вигравався тим, хто перший подав позов і приніс клятву. Сучасний кримінальний процес України не допускає, щоб обвинувачення ґрунтувалось виключно на показаннях, наданими потерпілим. Проте тогочасний суспільний устрій і свідомість людей убезпечували від безпідставного звинувачення у суді. На недоброчесного позивача чекала кровна помста, суспільний осуд разом з іншими засобами реагування суспільства, які, якщо не призведуть до смерті, то все одно будуть гіршими для позивача, ніж можлива вигода від виграної справи.

Для Судебника Великого Князя Казимира 1468 року характерним є нововведення, за яким визнавалась рівність усіх верств населення перед законом у кримінальних справах. Водночас у зв'язку з передачею земель феодалам разом із селянами закріплені положення про першочерговий розгляд спорів феодалом є, на нашу думку, значним кроком назад на тлі розвитку права у суспільстві. На нашу думку, а також на думку Ю. Сеньків, існує безпосередній зв'язок між Судебником та Руською правдою, на це вказує, зокрема, схожість окремих положень [7, с. 61–62]. Враховуючи відсутність тексту оригіналу, проаналізувавши текст 25 артикулів, викладених М. Владимирським-Будановим, ми зробили висновок, що принципово революційними ідеями або запровадженням нових понять, за винятком деяких положень, Судебник не відрізнявся [8, с. 35–45].

3-поміж Литовських статутів ми розглянемо Статут 1588 року, оскільки він має більш досконалу юридичну техніку і є найбільш прогресивним. За умовами Люблінської унії 1569 року дія Литовських статутів поширювалась на територію України, тому вважаємо за необхідне окреслити низку положень стосовно показань. Доказами у судовому процесі з кримінальних справ були власне зізнання, показання свідків, свідчення возного, записи у в'язничних книгах, сліди від побоїв, рани, присяга [9, с. 483]. Згідно з артикулом 77 (розділ 4 Статуту) свідчення свідків могли бути підтвержені або спростовані присягою, у ньому також уже зазначається про письмові докази, аналог письмових показань (на нашу думку). Артикул 78 (розділ 4) зазначає обмеження щодо допущення до «свідчення»: не допускались ті, хто звинувачувався у злочині, за який «на горло буває карано» (тут розуміється як офіційне, судове звинувачення, так і «закид», тобто фактично висловлена перед допитом у суді будь-якою особою думка про те, що ця особа (свідок) могла вчинити тяжкий злочин). Відмежовуються зацікавлені особи, не можуть свідчити у суді слуги і піддані за чи проти панів, особи, яких разом звинувачують, не можуть бути свідками один одному, також виволанці та особи, засуджені до смертної кари [9, с. 177]. Відбувається розширення суб'єктів за національною приналежністю і віросповіданням, допускаються до свідчення татари-шляхтичі, а також іудеї могли свідчити, але

тільки у справах одновірців [9, с. 418]. В статті 76 (розділ 4) простежуються елементи сучасного кримінального процесу в тому, що свідки у справах про тяжкі злочини мають бути допитані порізно, однак за присутністю сторін [9, с. 177]. Існувала відповідальність за наклеп: свідок, який здійснив наклеп, карався аналогічним покаранням, яке передбачалось для звинуваченого, проти якого він свідчив. Статтю 78 передбачалось, що не брались до уваги свідчення осіб, які надали показання в іншій справі, що суперечили показанням у цій справі [9, с. 418]. Стаття 79 присвячений процедурі відводу свідків у разі їх не добросовісності. В статті 80 особливістю є те, що законодавцем передбачено, що свідки можуть свідчити супроти сторони, яка їх представила суду, і в цьому випадку позивач не має права на них позиватись до суду. (Сторона не може судитись із своїми свідками у разі, якщо вони надали показання проти неї.) В статті 81 зазначено, що свідки для доведення правоти стороною визначені у кількості 3, також присяга замінювала нестачу одного свідка, присяга надавалась залежно від віросповідання свідка [9, с. 178–179]. Водночас тогочасний законодавець іноді окремо зазначає необхідну кількість свідків у конкретно визначених випадках. Для особливо тяжких злочинів зазначено кількість свідків 3, 5, 7 в статті 2 розділу 11 «про доведення нападу, як скаржник має підтверджувати й оскаржувати» [9, с. 268]. Особливістю для цього періоду розвитку кримінального процесу є те, що законодавець не окреслив показання потерпілого як самостійну процедуру отримання свідчень. Законодавець окреслив її як «позов до суду», свідчення потерпілого є частиною позову. У деяких випадках законодавець зазначає певні умови, за яких потерпілий зможе надати свідчення у суді, як правило, вони стають доказами лише у сукупності з іншими умовами, зазначеними у конкретному статті. Для прикладу повернемося до статті 2 розділу 11 «про доведення нападу, як скаржник має підтверджувати й оскаржувати». Аналізуючи текст, ми бачимо, що після виявлення вбивства потерпіла сторона має розповісти про «гвалт», показати труп добросовісним навколишнім сусідам і подати скаргу судовому урядовцю (возному). В подальшому, якщо вбивця буде заперечувати свою вину в суді, то потерпіла сторона має надати до суду вказаних сусідів, які у сучасному розумінні виконували роль понятих під час виявлення трупа. В подальшому під час «доводу» на злочинця він має присягнути разом ще з двома шляхтичами [9, с. 269]. Можемо зробити висновок, що свідчення, як правило, не отримувались без подальшої присяги. Як зазначає С. Ківалов: «серед судових доказів особливе місце відводилось присязі. Оскільки в ній згадувалось ім'я Боже ... Тому суд традиційно вважав присягу важливим доказом, хоча цей доказ був позаправовим ... у дрібних кримінальних справах присяга сторони дорівнює свідченню одного свідка» [9, с. 419]. У цьому випадку ми не зовсім погоджуємось із «позаправовим» джерелом походження цього доказу, оскільки присяга надавалась як аргумент на

користь правдивості свідчень. Крім того, як і зазначає С. Ківалов, присяга у цей період розвитку кримінального процесу вже була позбавлена містицизму [9, с. 419], а декларувалась як акт, після якого можна було оцінити вагу слова особи. При цьому слід звернути увагу на жорсткість санкцій, передбачених законодавцем у разі встановлення неправдивості присяги. Загалом увесь Статут відрізняється упередженим ставленням до неосілого елемента, підтриманням репутації конкретної особи та її роду, якій приділяли увагу всі верстви населення. Слід вказати на богобоязкість тогочасного суспільства як фактор, який сприяв правдивості показань і незаслужено оцінюється деякими науковцями як негативне явище.

Як зазначає В. Томсінов, відбулось значне запозичення тексту Соборного уложення 1649 року із Статуту, однак жодна запозичена стаття не залишилась без переробки [10, с. 167]. На нашу думку, ключовою відмінністю між Статутом та Уложенням є спрощення мови, яка стала більш досконалою для розуміння, видалення синонімів, що вносили плутанину у розуміння тексту. Поняття «показання» так само переважно розглядається стосовно свідків. Посилилась правова регламентація надання свідчень, уточнились вимоги стосовно кількості свідків і характеристики їхніх особистостей. Соборне уложення 1649 року «надавало можливість надання свідків обом сторонам процесу» [11, с. 227], що свідчить про посилення рівноваги між сторонами у судовому процесі. На переконання В. Сергєєвича, тогочасний суд є «змагальною формою процесу: на суді сторони вільно сперечаються, заявляють усе, що їм заманеться, і доводять свої заяви, як хочуть і як можуть» [6, с. 601]. Однак до Соборного уложення кримінальний процес загалом мав більш змагальний характер, оскільки досудове слідство було радше винятком із правил. Аналізуючи розділ X, можемо зробити висновок, що досудовий розшук починає набувати обвинувального, інквізиційного характеру [12, с. 394]. У процесуальному праві Уложення вперше можемо зустріти закріплення письмових показань, про що зазначено у В. Сергєєвича: «людей, яких обшуковують, допитувати окремо; вони самі повинні записати свої речі при сищику і підписати їх. Показувати вони повинні як свідки, під присягою» [6, с. 613].

Загальною рисою для законодавчих актів IX – XV століть є те, що вони розглядають поняття «показання» у сучасному його розумінні лише щодо свідків, а щодо показання потерпілого – надаються у позові. Єдиний виняток із цього – це власне зізнання, яке є різновидом показань відповідача, хоча щодо зізнання немає конкретного положення. Наприклад, у Руській правді цьому існує підтвердження, де зазначається, що непотрібно вести відповідача на «звід» перед 12 чоловіками у разі, якщо він не буде заперечувати свою провину; таким зізнанням закінчувалась справа [6, с. 589]. Уложення передбачало проводити обшук багатьма людьми без відводу. Люди, які брали участь в обшуку, давали свої показання як послухи. У XVI столітті вио-

кремлювались показання людей, які брали участь в обшуку «з доводом» і «без доводу». У першому випадку вказували, наприклад, що вони бачили, як певна особа пограбувала когось, а у другому випадку показання зводились до того, що особа казала, що вона вважає підсудного лихою людиною, яка до цього теж скоювала пограбування. Водночас Уложення передбачає недовіру до таких показань, за якими сторона може звинуватити «обискних людей» у лжесвідощві [6, с. 620–621].

Висновки. Підсумовуючи проведений аналіз, можемо зробити висновок, що показання як джерело доказів неодноразово змінювалось протягом свого розвитку. На це впливали як форма кримінального процесу (змагальна, інквізиційна (розшукова) чи змішана), так і етап процесу, у межах якого розглядається цей доказ (попереднє (досудове розслідування) чи

судовий розгляд). Для досліджуваного нами періоду характерний формальний аналіз доказового значення показань без заглиблення у його інформаційну складову як засобу пізнання істини у справі. Номінальний підхід іноді трансформувався до математичного. Водночас змінювалось ставлення законодавця до осіб, які надають показання, зокрема обвинувачений перетворювався з об'єкта, на який спрямований кримінальний процес, на рівноправного його суб'єкта, показання якого мають подвійну природу і є як засобом доказування, так і засобом захисту від обвинувачення. Роль показань потерпілого змінювалась від формальної необхідності лише надати позов до повноцінного суб'єкта кримінального процесу. Показання свідків розвивались від інформації, яка дає характеристику підозрюваному, як допоміжного засобу у доказуванні до самостійного джерела доказів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Эверс И.Ф. Древнейшее русское право в историческом его раскрытии / И.Ф. Эверс ; пер. с нем. И. Платонов. – СПб., 1835. – 422 с.
2. Демченко В. Историческое исследование о показаниях свидетелей как доказательстве по делам судебным, по русскому праву до Петра Великого / В. Демченко. – К.: Университ. типография, 1859. – 108 с.
3. Загурський О.Б. Кримінально-процесуальна політика Київської Русі / О.Б. Загурський // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України. – 2010. – Вип. 23. – С. 10–21.
4. Погорецький М.А. Розшук злочинців та доказування їхньої вини за часів Руської Правди / М.А. Погорецький // Право і безпека. – 2002. – № 3. – С. 73–77.
5. Стецюк Б.Р. Функціонування судового процесу в Київській Русі / Б.Р. Стецюк // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Юридичні науки». – 2015. – № 824. – С. 405–411.
6. Сергеевич В.И. Лекции и исследования по древней истории русского права / В.И. Сергеевич. – СПб. : Типограф. М.М. Стасюлевича, 1910. – 680 с.
7. Сеньків Ю. Судебник 1468 року, його структура, зміст та значення / Ю. Сеньків. // Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. – 2008. – № 46. – С. 61–62.
8. Владимирский-Буданов М.Ф. Хрестоматия по истории русского права / М.Ф. Владимирский-Буданов. – К. – СПб. : Типограф. С.В. Кульженко, 1887. – 248 с.
9. Ківалов С. Статут Великого Князівства Литовського 1588 року / С. Ківалов, П. Музиченко, А. Паньков. – Одеса : Юрид. літ-ра, 2004. – 568 с.
10. Томсинов В.А. Соборное уложение 1649 г. как памятник русской юриспруденции / В.А. Томсинов // Правоведение. – 2007. – № 1. – С. 162–188.
11. Куликовский А.П. Особенности правовой регламентации свидетельских показаний в Соборном уложении 1649 г. и «новоуказных» статьях / А.П. Куликовский // Пробелы в российском законодательстве. – М. : Медиа-ВАК, 2011. – № 5. – С. 226–228.
12. Российское законодательство X – XX века : в 9 т. Т. 4. Законодательство периода становления абсолютизма. – М. : Юрид. лит-ра, 1986. – 512 с.